

Tisztaság, egészség, betegség és lakhatási viszonyok kolóniában élő munkásoknál

Cleanliness, health, disease and housing conditions among worker colony

R. Nagy József PhD
Miskolci Egyetem
jozsef.r.nagy@gmail.com

Initially submitted March 10, 2014; accepted for publication April 15, 2014

Abstract:

Beside drawing on the literature and on archival data the article is built on fieldwork. It focuses on and analyzes the notions of health, disease, illness and purity formed by the inhabitants of the colony. It also studies the relationship of the inhabitants of the colony toward their homes and accommodation. With the help of historical and recent cases the article tries to interpret the specificities of the workers way of life. When analyzing the settlements the author draws upon several fields: he takes ethnographic, ethnologic and socio-graphic points of views to describe the colonies. The article includes several quotes from interviews recorded during the fieldwork. The article summarizes that the colony workers form a group that think autonomously and has its own, separate logic. In the given focus pints they cannot be compared to other lower social groups, e.g. to the peasantry or to the petite bourgeoisie.

Keywords: purity, health, illness, disease, workers, worker colony

Kulcsszavak: tisztaság, egészség, betegség, munkások, munkáskolónia,

Fleischl Róbert műépítész, aki több díjazott kolóniaépítési pályázatot is maga mögött tudhatott, köztük a Wekerle-telepít, már a telepek kialakításának kezdetén világos programban vázolta, hogy milyennek kell lennie az ideális munkáslakásnak. Írásaiban ostromozta, hogy a korai időszakok épületei „*sablonos egyformaságban épültek, a lakások pedig igen primitív higienikus követelményeknek feleltek meg*”. (Fleischl 1911: 87) Tervezetében egy kellemes otthon képét vázolja fel, amely az egyes lakások szeparáltságára, egészséges s többhelyiséges kialakításra helyezi a hangsúlyt. Ezért is lehettek mind a kortársak, mind az utókor számára iránymutató példák a leányszobával, belső WC-vel ellátott kolónialakások. (Fischer 1943: 137) Ugyanerre a következtetésre jutott a felvilágosult, számos szociális újítást magának tudható salgótarjáni bányagazgató, Gerber Frigyes (1898: 109) is:

„Tulajdonképpen minden egyes munkásnak saját külön lakással kellene bírnia [...] és pedig nemcsak azért, mert az emberben leginkább a saját lakás képes a megalégedés és boldogság érzetét felköltöteni, hanem mert az ember szükségleteinek megfelelő saját lakás egyszersmind a valódi legjobb lakás. A »kicsi de sajátom« mondásnak általános megvalósítása áldás volna az egész emberiségre nézve.”

A munkáslakások építését, az éppen adott korszak romlott erkölceit ostorozók többek között azért is szükségesnek tartották, mert „*A munkásokban a polgári együvé tartozás érzését felébresztik, finomabb igényeket és erkölcsi önértetet fejlesztenek, a családi otthonhoz ragaszkodóvá teszik, munkakedvüket és teljesítő képességüket fokozzák, megelégedésüknek tápot nyújtanak*”. (Oczvirk 1907: 243)

Ugyancsak erre a megállapításra jutott László Gyula (1926) is:

„*A telepi munkásember jól berendezett lakásában megtalálja mindazt a kényelmet, amelyre napi munkájában kifáradt testének szüksége van, sőt a legtöbb munkásház nem nélkülözi a szellemi táplálkozásra megkívánt felszereléseket és eszközöket sem. Kiváltságos lakásvizonyai, s az ennek köszönhető ésszerűbb életmódja derült, békés családi életet biztosít számára, azért a munkás jól érzi magát otthonában, családja körében, s nem vágyik korcsmába, kávéházba, amint az a főváros züllött lakásvizonyai között élő munkásoknál olyan sajnálatosan tapasztalható.*” De ugyanerről az erkölcsi alapról indulva tartották fontosnak a munkáslakást a paternalista nézőpont mindenütt jelen lévő képviselői: „*A bányászban évszázados tradíció a munkásnak, mint embernek és munkaerőnek megbecsülése. A bányavállalatoknak elsősorú érdeke, hogy munkásai szolgálatukban maradjanak, a telepeknek tehát otthont kell nyújtaniok a munkás számára.*” (Bán 1940: 242)

Az egyes kolóniák építetői természetesen felismerték az egészséges lakhatási körülményeket biztosító telepek termelésre gyakorolt pozitív hatásait. „*Ugyanaz a munkás, aki az újabb és nagy műgonddal épített telepeken lassan kispolgárrá válik, a régi szürke és zsúfolt munkáskaszárnyákban megmarad munkásöntudatában. A két telep hatása közötti különbséget a bánya egyik vezetője így fejezte ki: »Minél rosszabb a munkásház, annál több a szocialista.«*” (Szabó 1938: 143) Ennek ellenére általánosságban kimondható, hogy az építetők gazdasági okokból mégis a silányabb, azaz olcsóbb építkezési formák mellett maradtak.

Azt, hogy a különböző korszakokban épült, különféle kolónialakások az adott időszak életszínvonalához mérten milyen minőséget értek el, milyen lakhatási körülményeket voltak képesek biztosítani lakóiknak, ma már körülményesen állapíthatók meg. Mind az egykorú hivatali, építészeti leírások, a későbbi korok történeti munkáiban festett kép, mind a valaha volt lakáshasználók visszaemlékezései meglehetősen ellentmondásokat tartalmaznak. Ugyanúgy vallanak a lakótelepi életforma számára létrehozott legalkalmasabb formákról, ahol harmónia, anyagi biztonság, boldogság és békesség jellemezte a mindennapokat, mint az ember elemi létfeltételeit éppen hogy elérő nyomortelepekről.

„*Némely helyen a hálólhelyek egy ronda szalmazsákból állnak... [...] Ágyneműről, avagy mosdóhelyről s a többiről itt szó sincs s az egész rendszer csak a fiatalok erkölcséire is igen rossz hatással van*” – *veti papírra 1891-ben Somogyi Manó (1900: 103), szociálpolitikai író. A tatabányai kolóniát jó ideig csupán „két nagy sietséggel összerótt deszkabarakk” (Ravasz 1982: 38–39) jelentette.*

Fából és más hulladékokból épült fel a Suligói-telep Alsógalla határában. A putrikban azok a bér munkások laktak, akik nem voltak a bányavállalat státusban lévő alkalmazottai, így szolgálati lakást sem kaphattak. (Fűrészné 1992a: 87–98) A dorogi szénmedence hegyoldalba vájt barlanglakásait még az 1920-as években is lakták. (Fűrészné 1992b: 202) Hasonlóan szegényes lakóhelyről számol be egy XIX. század végi Nógrád megyei utazó, Liptay Pál is:

„*Érdekes itt látni azon lakásokat, melyeket néhány szál deszkából a hegy oldalába építenek. Egy ablak, egy ajtó és egy ágy minden, ami az ilyen viskóban elfér, teteje földdel van behintve, amelyen buján tenyészik a fű és burján, az oldalakat szintén földdel töltik fel, hogy télen meleget, nyáron pedig hideget tartson.*” (Szvircsek 1992: 99)

De ugyanerről számolt be visszaemlékezésében egy korabeli bányász is: „*A többi családok [akik nem kaptak azonnal lakást a kolóniában] kis üregeket vágtak maguknak a hegyoldalba, elejét bedeszkázták és készen volt a lakás.*” (Szvircsek 1985: 89)

„Igen kemény napok voltak ezek és szinte belezuhantunk az ágyba, igen nehezen tudtunk felkelni. Mélyen tudtunk aludni... Kit érdekelt a házak díszítése?” [férfi, 77 éves bányaaigazgató, Rudolftelep]

Iparfelügyelői jelentések szerint a munkáslakások 75%-a nem érte el az átlagos szoba-konyhás lakás szintjét, s ezen munkáslakások jelentős része, mintegy 2/3-a a falusi kolóniák közül került ki. (Gergely 1971: 430–431) Megdöbbentő helyzetről ad képet egy orvosi jelentés is:

„Nádasdon a lakások jobbára földes szobákból állnak. [...] Tehát földes, szűk, és részben mélyen fekvő lakásban veszedelmes zsúfoltság. [...] A padlást is használják lakásul Nádasdon. Egy halottat találtam egy ilyen padlás-lakásban, a mire az tett figyelmessé, hogy földszint az ágyat a szoba közepén találtam. Kérdésemre azt kaptam válaszul, hogy a halott a padláson megindult, csepeg, a padlás pedig rossz, átszivárog a folyadék.”¹

A kor szociálpolitikai írói a szűkös élelmezési helyzet ellenére a fő problémát a lakás minőségében látták:

„A kielégítő táplálkozás, különösen pedig a húsfogyasztás, a mi munkabér és árviszonyaink mellett a lakosság nagy részére nézve meg nem engedhető luxus. A mi állapotaink tarthatatlansága azonban legmeddőbbben a lakásviszonyok terén mutatkozik.” (Vajda 1912: 317)

Jellemzi a trianoni határhúzást követően tovább súlyosbodott lakáshiányt a *Menekültügyi Hivatal* jelentése, mely szerint 1918–1921 között emberek tízezrei éltek összesen 4601 darab vasúti kocsiban. (Kacsenyák 1959: 9) A Borsodban található ipari területek tárlóvágányaira az üzemekben munkát vállaló menekültek vagonjait tölték, s tartották ott egészen addig, amíg azok – az elvégzett munka fontossági sorrendjében – a kolóniákban lakást nem kaptak.² Sok helyütt nem lakásnak épített épületeket, raktárat,³ hembárokot is használtak szükséglakásul. (Szántó 1983: 24) Az 1929. évi december hónapban készített felmérésbe bevont 46 502 munkáslakás 58,4%-át ritkán vagy egyáltalán nem fűtötték lakóik. (Gyáni 1992: 163) Nem a kisebb jövedelem okoz nagyobb bajt a munkáságnak, hiszen ott csak az elfogyasztott ételek – fehérje, zsír, szénhidrát – aránya tolódik el, hanem a rosszabb és igénytelenebb lakás. „Az olcsóbb lakás azonban kisebb is, sötétebb is, nem is nyílik az utcára, kellemtlenebb környezethez kényszeríti az embert és a nyomort a látogatók és a szomszédok előtt is feltárja.” (Vajda 1912: 317)

„Mikor én üzemigazgató lettem és eljöttem erre a településre, még szomorúbb képet találtam, mint Perecesen volt. Perecesen és itt a vándortelepülést még most is felszámolandónak tartom, de ami itt volt... bementem a lakásba és kiláttam, a disznóólnak a büze meg a szennye folyt befelé, hát mondom, álljunk már meg! Hogy tudnak ilyen körülmények között élni egyáltalán?” [férfi, 77 éves bányaaigazgató, Rudolftelep]

Az államszocializmus időszakában is jellemző a kolóniák negatív megítélése, akár a régi, akár az új időszakokban épült telepekről is van szó. „A Borsodi Trösztöz tartozó ormospusztai bánya barakkszobáin még kilincs sincs (bárki ki-be járhat). Ugyanitt 400-500 személy részére mindössze 2 rossz állapotban lévő angol WC van.” (Belényi – Sz. Varga 2000: 421) Számos kolóniának meghatározta a sorsát az, hogy lakói hosszú távon jövőtlennek ítélték meg. „Ide senki azzal a céllal nem telepedett le, hogy végleg itt maradjon: kihasználni a pillanat adta előnyöket, s aztán továbbmenni” – írja Szvircsek Ferenc (1992: 100) a salgótarjáni kolóniákról. (1. ábra)

„Nem volt itt az égvilágon semmi! Sár, piszok, meg egy csomó munkás. A házakon akkor még dolgoztak, és volt, hogy mi bent a szobában, a vakoló brigád meg kint a falon pihent, a kötelek ott

¹ *Borsodvármegye orvosainak jelentése az alispánhoz, 1898.* – Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár – Borsodvármegye Levéltára alispáni iratai 1898–3649.

² Balogh Sándor szóbeli közlése.

³ *Nógrád megye alispánjának iratai* – Salgótarjáni Levéltár, 11.122/1937.

libegtek az ablakban. [...] Volt itt annyi bugris, hogy azon csodálkoznál! Sok nyírségi család költözött ide, mindenféle falusi.” [férfi, 71 éves bányász, Sajószentpéter]

1. ábra Perecesi kovácsműhely munkásainak WC-je

Egy 1953-as üzemi szociális jelentés rámutat a kolóniák erkölcsi és anyagi züllésének okaira.

„Régebben az üzemnek volt egy karbantartó részlege, amelyik a szolgálati lakásokat kívülről és belülről tatarozta. [...] Amióta a szolgálati lakások karbantartása nincs az üzem kezelésében, a szolgálati lakások állapota rendkívüli módon leromlott. Rengeteg a panasz a dolgozók részéről, hogy vizesek és penészesek a lakások. [...] A túlszűfolttság következtében a kolóniákon rendkívül nagy a rendetlenség, a tisztátalanság. [...] Rendkívül sok a lakótelepen a patkány. [...] Több helyütt az apró szárnyas állatokat is a szobában tartják, így védik őket a patkányok ellen.” (Belényi – Sz. Varga 2000: 337)

Egyes leírások a vállalati törődést jóval kisebb hatásúnak vélik, melyek szerint a termesterek, gondnokok csak a legszükségesebb állagmegóvási munkálatokat végezték el a kolóniák lakásaiban. (Gergely–Jakab 1988: 129)

2. ábra Alberttelepi kolónia házai melléképületekkel, árnyékszékkel, ólakkal, kamrákkal

A kolóniában lakó munkások – a lakás méretétől függetlenül – amennyire csak lehetett, ügyeltek arra, hogy a gyermekek és a szülők külön helyiségben töltsék az éjszakát. Ez részben a magánélet intimitásának megtartása, erkölcsi megfontolások, részben praktikus okok miatt történt így. A családfenntartó igen sok esetben „műszakban”, azaz hol éjszaka, hol délután vagy nappal dolgozott, folyamatos munkarendben. Ez megkívánta, hogy otthoni pihenése zavartalan legyen, ehhez pedig szükség volt az elkülönülésre. Csupán a megkérdezettek 6%-a élt olyan családban, ahol kényszerűségből mindenki egy szobában aludt. Ennek jó része csupán időszakos volt, s a téli fűtési költségek megtakarítása céljából adódott így. (2. ábra)

A lakás helyiségei azonos megítélés alá estek, nem kezelték egyiket-másikat kiemelt figyelemmel. Csupán 2%-uk tartott fel tisztaszobaként felfogható helyiséget, a „szép szoba”-ban, vagy „első szoba”-ban is laktak. A lakás minden négyzetméterét kihasználták. A válaszadók 27%-a a lakást egyetlen, homogén térként kezelte, azt külön részekre bontani nem is volt képes. Napközben a konyhában tartózkodtak a legtöbbet: itt étkeztek, beszélgettek, tisztálkodtak, s itt fogadták azokat a vendégeket is, akik nem bírtak különleges fontossággal.

A munkáslakásban a konyha volt a központi helyiség, mely részben a főzés és az étkezés helyszíne volt, részben nappali szobai szerepkört is betöltött. A napi tisztálkodás is a konyhában zajlott le, sőt gyakorta még hálóként is szolgált. Éppen ezért sok esetben a konyhát, ismerve annak a munkásság életében betöltött kiemelt szerepét, a többi lakóhelyiséghez viszonyítva⁴ túlméretezték (Vass 1976: 28).

A falusi kolóniákban többnyire szoba-konyha, „spájzos”, komfort nélküli lakásokban éltek. Sokszor több család is együtt, vagy a szülőknél egy szobában laktak. A bánya adta a szobabútort az induláshoz oly módon, hogy a berendezés – vaságy, asztal, széntüzelésű tűzhely, vízmelegítő stb. – a vállalat tulajdonában maradt. Csak a legszükségesebb, egyszerű berendezési tárgyakkal rendelkeztek. A megkérdezett kolónialakók közül csupán egy családnak volt saját, új lakása, bútorokkal, rekamiéval, perzsaszőnyeggel berendezve – igaz, csak egyszobás. Egy másik, ritka esetben a kolónialakásban lakó

⁴ A konyha és a szoba aránya átlagosan 1–1,5:2 volt – (Fischer 1943: 137)

hűségpénzből vásárolt szolgálati garzonlakást. A munkások között a kolóniában való lakás általános, elfogadott életmódot jelentett, s rövidtávon nem motiválta őket semmi saját tulajdonú ingatlan vásárlására, a kolóniából való kiköltözésre.

„A munkások azok nem építkeztek. Az is igaz, hogy egy jó cipő talpát el kellett járni, de aztán megkaptuk a telepen a lakást. Aztán így lehetett felfelé avendzsérozni, hogy egyik lakást cseréltük a másikra, s jobbat sikerült kapni. A falusiak azok meg belerokkantak az építkezésekbe.” [nő, 82 éves háztartásbeli, Rudabánya]

A szocializmus éveiben azonban ezek a törekvések végérvényesen megszűntek. A vizsgált településeken nagyjából az 1960-as évekig volt jellemző ez a folyamat. Az akkori tipizált házformák, a négyzetes alaprajzú, sátozott házak típusai, melyet a köznyelv a kolóniákban „tízszerezés”-nek nevezett, részben gazdaságossági okokból, részben az önkormányzatok által megkövetelt területfejlesztési kényszerből kezdtek egyeduralgokká válni. Hozzá tartozott ehhez a változáshoz az is, hogy az addig mintaként követett lakástípusok nem voltak képesek a kor komfortfokozatát nyújtani. A közösség szemében a tradícióval szemben egyre inkább felértékelődtek a kényelmi és gazdaságossági szempontok.

„Hát szép-szép az a nyerstéglás ház, az apám mindig is arról beszélt, hogy majd olyat építünk magunknak, de az akkor nagyon sokba került volna. Így sokkal olcsóbb is volt, még ennek az árát is alig bírtuk kinyögni. ...meg jobb a beosztása is. Azok, akik annak idején olyat építettek [hagyományos, kolóniabeli építési stílusban] ma már sokan szenvednek a fürdőszobával meg a WC-vel. [...] Nincs azoknak a helye ott jól kitalálva, mert régen elég volt egy kis lyuk is a vizes résznek, de ma már nem.” [férfi, 92 éves hidegüzemi művezető, Diósgyőr]

A munkások számára, de főleg azon kolónialakó munkások számára, akiknek nem okozott nehézséget a fürdésre létrehozott munkásjelölti intézmények használata, nem jelentett kitérítést a teljes tisztálkodás. Mindemellett nagyon fontosnak tartották, hiszen „a gyári munka, de főleg a bányamunka sokkal, de sokkal jobban összekoszolja az embert, mint a földművelés”⁵, ezért elengedhetetlen a napi, alapos tisztálkodás. A munkások napirendjébe szorosan beleépült a munkavégzés utáni fürdés. A legtöbb üzem a műszakváltás menetébe, illetve a munkásokat szállító buszok közlekedési menetrendjébe is bekapcsolta az alapos tisztálkodás időigényét.

A fürdés helye a kolónia közösségi mentális térképén belül mindenhol előkelő pozíciót foglalt el. Sok esetben ez jelentette a központot akkor is, ha az valójában az épített tér egy kieső, mellékesnek szánt térségében létesült. Rudabányán a klasszikus, parasztfalura épülő kolónia kettős osztásán – a régi falusi vásártér, illetve a telep közigazgatási-kereskedelmi központja – túl egy harmadik is kialakult, a fürdő helyén. A munkaidő végeztével az „Új-Fürdőnél” gyülekeztek a megtisztálkodott munkások, az őket szállító buszok is itt álltak meg, műszakváltáskor ez volt a település legnyüzsgőbb pontja.

„Szédületes érzés, amiko’ a munka után mindenki lezuhanyozik a forró vízben, haját mos, borotválkozik. S az a sok száz tiszta ember utána ott áll viccelődve, megfésült vizes hajjal, a buszokra várakozva.” [férfi, 89 éves vágár, Rudabánya]

A tisztálkodási lehetőséget a munkások nem juttatásként, hanem kezdetektől fogva létező lehetőségként, jogként fogták fel. Amikor valami ok miatt ez nem teljesült, az mindig feszültséget okozott a munkások és a munkaadó között. Az 1950-es években a munkásszállások hivatalosan elfogadott házirendje szerint csupán hetente egyszer volt alkalom meleg vízben zuhanyozni. Sok helyen még ez a lehetőség sem volt adott, a tisztálkodási lehetőséget csupán az öt fő közös használatára adott „normál méretű mosdótál” (Belényi – Sz. Varga 2000: 166) jelentette.

⁵ Férfi, 88 éves marós, Borsodnádasd.

A közösségi helyeken végezhető, a munkás családtagjainak is rendelkezésére álló tisztálkodási alkalmakon túl kevés lehetőség nyílt a fürdésre. Az átlagos kolónialakásban nem volt fürdőszoba, a tisztálkodást mosdólavórban, teknőben, általában a konyhában végezték el.

„Nem volt fürdőszoba. A fürdést úgy oldottuk meg, hogy nagy lavórba meg nagy teknőbe, mert volt ilyen fateknő, és abban megfürödtünk. Hát minden este lemosdottunk, de hetente egyszer megfürödtünk. Hát mert sokan voltunk. Volt egy fateknőnk abban folytattuk a fürdést egyszer egy héten.” [nő, 58 éves háztartásbeli, Rudolftelep]

A munkástelepeken kialakult általános közhit szerint, melyet a térség lakóinak 89%-a ma is vall, a munkások kifejezetten tiszták. Legalább annyira tiszták, mint a tisztviselők, értelmiségiek, tisztábbak, mint a szolgáltatásban dolgozók, és sokkal tisztábbak, mint a földművesek.

„Amikor az orvosra várni kell, össze szokott jönni mindenféle népség. Ha már csak a tisztaságra, meg pláne a szagokra figyelsz, meg lehet állapítani, hogy ki a munkás, ki a paraszt. Mert a parasztnak olyan savanyú szaguk van, a munkásnak meg legfeljebb szappanszaga.” [nő, 74 éves takarítónő, Borsodnádásd]

Az 1960–1970-es évektől kezdve az otthoni fürdés egyre inkább elterjedt. A közösségi fürdési lehetőségeket főleg azok használták tovább, akik utazni kényszerültek, illetve még nem rendelkeztek saját fürdőszobával. A kolónialakásukat átalakító túlnyomó többsége, mintegy 96%-a a munkák okául elsősorban a fürdőszoba hiányát nevezte meg. A vállalatok által is segített fejlesztéseket a kolónialakók többsége elvégezte. A nem bejáró, a kolóniát utazási eszköz nélkül megközelíthető munkások a munkaidő végeztével már nem a központi fürdőbe, hanem haza mentek, s otthon tisztálkodtak. Ez megerősítet a többletköltséggel nem járt, mert a telepi lakások vízdíját, egészen a rendszerváltoztatás előtti évekig – vagy nagyobb részében, vagy teljes egészében – az üzem fizette.

„Itt nem is kicsit elkoszolódtak a melósok, amikor már vízdíjat kellett fizetni. Itt mindenki, aki olyan helyen melózott, megszokta a napi fürdést, de hetente még a többiek is fürödtek. Aztán ahogy fizetni kellett a vízért, alábbhagyott a mosakodási kedv. Gyenge mosdás, erős törülközés. Na, ez van ma.” [férfi, 67 éves gépmester, Ormosbánya]

Az általános testhygiéniához tartozó területeken, mint például a szájápolásban, a vidéki munkásságot feltétlenül az „alárendelt” társadalmi csoportok élén kell megjelölnünk. Az a kényszer, amit a rendszeres üzemorvosi vizsgálatok jelentettek, a kikényszerített, s már az iskolában is a munkásgyermekbe sulykolt fogmosási szabályok betartása azt eredményezte, hogy a munkások ezen a téren igényesebbnek mutatkoztak más csoportok tagjainál. Már a II. világháború előtt szokásos volt a napi egyszeri, sóval, illetve ünnepi alkalmak előtt szódobikarbónával való fogtisztítás. Mindez azonban nem nevezhető a munkásság egészét tekintve általánosnak, csak „aki adott magára”, az végezte, s volt olyan, hogy „a háború utáni inségben legalább két-három évig nem mosott senki fogat, mert nem volt mivel”⁶.

A modern fogápolás, a fogkefével, fogkrémmel való szájápolás nagyon nehezen hódított teret magának, a régi rendben felnövő munkások maradtak a napi egyszeri fogmosásnál, amit mind a mai napig gyakran sóval, szódobikarbónával tesznek meg. A megkérdezett, 1958 előtt született munkások a szocializmus időszakában akár több mint egy évtizedig is ugyanazt a fogkefét használták, ma átlagban négyévente cserélnek fogkefét, s évente mintegy 2-3 tubus fogkrémet használnak el.

A hajmosás gyakorisága, alapossága és az alkalmazott mosóanyag egyénre szabott volt. A férfiak a munka utáni zuhanyozáskor szappannal mostak haját. A nők otthon ugyanezt tették, de hogy szép és

⁶ Nő, 82 éves háztartásbeli, Rudabánya.

csillogó legyen a hajuk, a mosáshoz esővizet használtak, s a szappan után ecetes vízzel öblítést alkalmaztak. Ezt a műveletet nagyjából kéthetente ismételték meg, de ismertek olyan asszonyt is, aki a haját csak évente mosta meg, s a közbeeső időszakban csupán fésüléssel tisztította azt. Az alkalmazott mosószer változatos volt, szinte minden elérhető anyagot kipróbáltak. Használtak parasztkok által főzött házi szappant, a telepi boltban kapható „gyári szappant”, s amikor az ultrapor megjelent a piacon, azt is alkalmazták, később pedig a boltban kapható „tojássampon”, „vukettőt”. A gyermekek hajával viszonylag kevés gond volt, mert „*a szegény gyerekek mind kopaszok voltak, csak a gazdagoknak volt hosszú hajuk*”⁷.

A férfiak szépítkezéséhez hozzátartozott a rendszeres, napi borotválkozás, a nőkéhez pedig az alkalmankénti smink elkészítése is. Ez az 1950-es évek előtt ajak- és arcpirosítót jelentett, emellett „*a lányok szépítésként nedves korommal húzták ki a szemöldöküket...*”⁸. A rúzszt túl erkölcsstelennek tartották, ugyanúgy, mint egészen az 1970–1980-as évekig testszörzetük – hónalj, ágyék, láb – bármiféle eltávolítását.

A betegség mindig is fontos probléma volt az emberek, de hangsúlyozottan a kétkezi munkából élők számára. Az ipari munka, a zsúfolt együttlakás, a távoli vidékről érkezett emberek keveredése sok olyan betegséget idézett elő, ami addig ismeretlen volt. A kolóniákban tapasztalható kezdeti állapotok közel sem voltak ideálisnak tekinthetők. Egy 1872-es, amúgy sok telepre jellemző kamarai jelentés szerint „*Az Erzsébet Gőzmalom melletti munkáslakásoknál a házi csatornák hiányában az árnyékszékék a környéket nagy büzzel árasztják el*” (Sándor 1954: 284). Hagymáz-, skarlát-, tüdővész eseteket vizsgálva a XX. század elején a magyarországi munkások az élen álltak mind Berlin, Bécs, München, mind Zürich hasonlatában. (Vajda 1912: 317) Jellemzi a kort egy munkásértekezleten beszédet tartó bányász felszólalása:

„*Tisztelt elvtársak! Azért küldöttek Sajó-Szent-Péterről, hogy elmondjam a mi keserves helyzetünket. [...] Ha beteg vagyok, nem ismerik be, hogy beteg vagyok, azt mondják: nem vagyok beteg, csak bitang, lump. Ha elmegyek az orvoshoz, ez azt mondja: barátom, magát nem találom betegnek, nem tudom, mi baja van magának, nem adhatok orvosságot! Befejeztem beszédemet. Szerencse fel!*”⁹

Az iparban dolgozó munkásférfiak és -nők betegségei az 1920-as évtizedben arányaiban azonosságot mutattak. Leginkább a fertőzés volt jellemző, mely az összes betegség arányában férfiak esetében 22,8%, nők esetében 26,3% volt. Meglepő és egyben árulkodó a második leggyakoribb betegségfajta, az emésztési betegségek magas aránya, mely férfiaknál 14,8%, nőknél 15,8% volt. Harmadikként, nagyjából 10% körüli arányban a bőrbetegségek nevezhetők meg. (Tausz 1976: 654) A következetes orvosi felvilágosító munka, a teljes körű védekezésnek köszönhetően viszont a bányászszály¹⁰ nevű betegség az 1936–1938. évekre teljesen megszűnt. (Bán 1940: 240)

A munkások átlagos életkorát a csecsemő- és gyermekhalandóság nagymértékben csökkentette. 1880-ban Budapesten 1000 születésre 272 csecsemő- és 455 gyermekhalál jutott, ugyanekkor a pécsi bányatelepen 542, illetve 577. „*A bányavidék temetőjének minden második sírjába 10 éven aluli gyermeket temettek.*” (Sándor 1954: 287) A helyzetet híven jellemzi, hogy a századfordulón Magyarország a halálozási arány tekintetében a 29 európai ország közül a 28. helyen állt. Ugyancsak megdöbbentő képet mutat az ipari munkások átlagos életkorát bemutató összesítés is, mely vagyoni helyzet szerinti bontásban közli az egyes értékeket. (Láng 1887) Ebből kiderül, hogy a segédmunkási réteget adó „ínségesek” átlagéletkora alig haladja meg a 10 évet.

⁷ Férfi, 80 éves géplakatos, Ormosbánya.

⁸ Nő, 51 éves raktáros, miskolci MÁV-telep.

⁹ A sajjószentpéteri küldött hozzászólása a bányamunkások 1903. évi értekezletén. In *A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1903. évben*. Budapest, 1904, 269–270. p.

¹⁰ A bányászszály vagy bánya-aszály – *anchilostomiasis* – egy bélféreg okozta, bányászok körében igencsak elterjedt betegség, mely a munkás testi erejét s ezzel munkaképességét erősen csökkentette.

1. Táblázat Munkások átlagéletkora Láng 1887.

Vagyoni helyzet	Átlag életkor	
	1872– 1873	1874– 1875
Gazdagoknál	35,28	38,81
Szegényeknél	13,23	14,41
Ínségeseknél	11,35	10,12

Eközben az egyes vállalatok s az állam vezetése is saját gazdasági érdekeik hatására igyekeztek a képzett, s éppen ezért drága munkaerőt minél inkább óvni a betegségetől. „*A bányamunkásság szociális biztosítása az ipari munkásság biztosításánál több vonatkozásban eltér, mert a bányatörvény a bányavállalatokat már régóta bányatárspénztár létesítésére kötelezte és így a bányászatban az ipart megelőzően keletkeztek biztosító intézetek. A bányatárspénztárak a munkást betegség, öregség és rokkantság, valamint baleset esetére biztosították.*” (Bán 1940: 238) Az északi iparvidék kolóniáiban színes plakátokkal propagálták a járványokat okozó rágszálók, főleg a patkányok irtását.¹¹

Ugyanez a gondoskodás figyelhető meg a II. világháború után is, elsősorban a gazdasági érdekekre hivatkozva, s nem a „*legfőbb érték az ember*”-elv alapján. „*A bányászutánpótlás nagyon nehéz. [...] Vigyázni kell tehát a bányász egészségére, mert egy vajúr halála vagy betegsége miatt [...] szén marad el a gazdasági életből*” – ezen okból kívánja egy 1947-es szakszervezeti beadvány csökkenteni a balesetek számát. (Gergely–Jakab 1988: 100-101)

A beteg- és életbiztosításoknak a bányászok, nehézipari munkások között századok óta elterjedt rendszere volt az, amely a munkások betegségekkel kapcsolatos felfogását alapjaiban meghatározta. A munkából élő „alárendelt” osztályok és csoportok – parasztság, kispolgárság, kézművesek, önálló iparosok – egyike sem élvezhetett olyan szabadságot, mint a biztosított munkások. Amíg a munkaképesség időleges vagy akár végleges elvesztése ez előbbieknél egyenlő volt a társadalmi halállal, addig a munkásoknál ez csupán a megszokott élelnívó csökkenését jelentette. Közel sem tartottak annyira a betegségetől, mint azok a földművesek, akik sérülésük esetén egzisztenciájuk elvesztését kockáztatták volna.

A telepeken működő orvosi szolgálatok még a mai szemmel nézve is színvonalas kezelést biztosítottak. (3. ábra)

¹¹ Salgótarjáni Levéltár – V.183.5.d.5278/1923.

3. ábra Rudabányai telep rendelője a vasércbánya orvosával, a dalszerzeményeiről közismert Dr. Görgő Tiborral

„Akkoriban nem ugrasztották minden lényegtelen vizsgálatért a beteget a városba. Itt megcsinálták a legtöbbet. Voltak ágyak, volt műtő is, ahol a kisebb beavatkozásokat elvégezték. Az én mandulámat is ott vették ki, de levezettek gyermekszüléseket is. Egyrészt merték vállalni a felelősséget azért, ami beavatkozást tettek, másrészt nagy tudású orvosok dolgoztak itt.” [férfi, 74 éves tisztviselő, Rudabánya]

A kutatás során megkérdezett munkások mindegyike (100%!) szenvedett valamilyen munka közben szerzett sérüléstől, betegségtől. A külső szemlélő számára talán megdöbbentő módon ezeket a betegségeket a többségük, 74%-uk a munka természetes velejárójaként fogták fel, természetesnek gondolták, hogy „a bánya megszívja az embert”¹², s ezért „akiket nem ér a napsugár, azok mind így járnak”¹³. Ebben a gondolati sémában a munka során szerzett betegség mintegy igazolja a munka lelkiismeretes, szívvel-lélekkel való elvégzését. Az egészségesen nyugdíjba menő munkás gyanús, mert „túlzottan meg tudta kímélni magát”¹⁴, s ezt minden bizonnyal csak a munka rovására tehetette meg. Egyik szociográfiájában Kunszabó Ferenc (1970: 19-20) is ezt a viszonyt elemzi, melynek következtében a munkás szülők és a munkás gyermekek generációja között azért mélyül a szakadék, mert míg előbbieket teljes mértékben átadják magukat a munkavégzésnek, utóbbiak elsősorban saját testi épségükre vigyáznak.

„Minden a bánya miatt van. Mindenki köszönhet a bányának sérülést, betegséget. Kivétel nélkül! Ép ember onnan nem ment nyugdíjba, olyat nem ismerek! Aki igazán odaállt a munka mellé, persze csak az betegedett meg. Nekem is csipőprotézisem van.” [férfi, 67 éves vágár, Rudolftelep]

¹² Férfi, 75 éves vágár, Rudolftelep.

¹³ Férfi, 72 éves vágár, Rudolftelep.

¹⁴ Férfi, 62 éves beállító lakatos, Borsodnádásd.

A munkások többsége a munkavédelmi rendszabályok be nem tartásának, a feszített munkatempónak, a termelési kényszer állandóan jelen lévő nyomásának, a bizonyítási váagnak, a virtuskodásnak, illetve az alkoholfogyasztásnak köszönheti betegségét. A leggyakoribb betegségek a térség ipari karakteréből, a bányászat technológiai jellegzetességeiből adódtak. Elsősorban a különféle ízületi betegségek, tüdőbetegségek, keringési zavarok és az emésztési problémák voltak a jellemzőek.

„A bányászoknál a tüdőbetegségek nagyon is jellemzők. Mivel a termelés mindig fontosabb volt, mint az ember, nem várták meg, hogy a robbanási gázok kiürüljenek, s ezek károsították a tüdőt. Az én férjem is tüdőrákban halt meg.” [nő, 61 éves háztartásbeli, Rudolftelep]

„Asztma, ízületi betegségek. Ezekért a robot, a föld alatti, természetellenes levegő a felelős, 15–20 év élethosszrövidülést eredményez ez. A legbetegebbek azok, akik nem ismertek mértéket ivásban.” [férfi, 66 éves robbantómester-vájár, Rudolftelep]

„Asztma, tüdő- meg reumabetegségek, szívbetegségek. Ezeket el kell viselni, ezeket megszereztük és nem tudjuk eladni. Itt majdnem mindenki nyombélfekélyes vagy gyomorpanaszos. Mindig rohanni kellett, hol ettünk, hol nem, hol inkább dolgozni kellett. Sokat kellett dolgozni, elhasználódott az ember. Az én korosztályomból már senki sem él a telepen...” [férfi, 81 éves vájár-bányamentő, Ormosbánya]

A problémák azokat a nőket sem kímélték, akik az iparban vállaltak munkát.

„Rengeteg a beteg nő a vizes munkahelyen, a nehéz munka és az emelés, a cipelés miatt. A nőknél az emeléstől göbök képződnek a méhben, ezért sokaknak eltávolították a méhét. Az enyémét is műteni kellett.” [nő, 78 éves gépszerező, Ormosbánya]

Manapság nagyon gyakoriak a lelki betegségek, s főleg a depressziós panaszok mindennaposak.

„Reuma, ízületi betegségek, tüdőproblémák, légzésvizsgálatok, szívbetegségek – ez a bányász jutalma. A bányabeli körülmények okozzák ezeket a betegségeket. Ráadásul manapság a mellőzöttség lelkileg is tönkreteszi az embereket.” [nő, 67 éves gyors- és gépíró, Ormosbánya]

Irodalom

- A sajtószentpéteri küldött hozzászólása a bányamunkások 1903. évi értekezletén.* = *A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1903. évben.* Budapest, 1904, 269–270. p.
- BÁN, I.: *Szénbányászok* = RÉZLER, GY. (szerk.): *Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép.* Közgazdasági Könyvtár XXIV. kötet. Budapest, 1940, Magyar Közgazdasági Társaság, 215–242. p.
- BELÉNYI, GY. – SZ. VARGA, L.: *Munkások Magyarországon 1948–1956.* Budapest, 2000, Napvilág Kiadó.
- FISCHER, J.: *A budapesti munkáslakások szociológiája.* Tér és Forma, 1943, 137–138. p.
- FLEISCHL, R.: *Munkáslakásokról.* Bányászati és Kohászati Lapok. 1911, 2. szám, 87. p.
- FÜRÉSNÉ MOLNÁR, A.: *A tatabányai és dorogi bányamunkások életkörülményeinek alakulása a XX. század első felében.* = SOLYMOSSY, L. – SOMFAI, B. (szerk.): *Város – mezőváros – városiasodás. A Dunántúl településtörténete. IX.* Veszprém, 1992a, 199–207. p.
- FÜRÉSNÉ MOLNÁR, A.: *Lakáshelyzet, otthonkultúra az ipartelepeken.* = SOMORJAI, J. (szerk.): *Tatabánya 45 éve város.* Tudományos füzetek 7., Tata, 1992b, Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága, 87–98. p.

- GERBER, F.: *A munkás jóléti intézményekről* [1.]. Bányászati és Kohászati Lapok. 1898. 7. szám, 107–113. p.
- GERGELY, A.: *Települések, lakások és lakóik a századforduló Magyarországon*. Történelmi Szemle, 1971, XIV., 406–441. p.
- GERGELY, E. – JAKAB, S.: *A szénbányászok munka- és életkörülményei 1945–1948*. Budapest, 1988, Bányai Dolgozók Szakszervezete – Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete.
- GYÁNI, G.: *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Budapest, 1992, Magvető.
- KACSENYÁK, F.: *Lakásviszonyaink alakulása 1920-tól napjainkig*. Budapest, 1959, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- KUNSZABÓ, F.: *A nógrádi iparmedence*. = KUNSZABÓ, F.: *Parázson piritani*. Budapest, 1970, Magvető Kiadó, 15–37. p.
- LÁNG, L.: *Magyarország gazdasági statisztikája*. 2. kötet. Budapest, 1887.
- LÁSZLÓ, GY.: *Wekerle állami munkástelep monográfiája*. Budapest, 1926, Hangya Házinyomda.
- OCZVIRK, N.: *A munkásnők nevelése*. Bányászati és Kohászati Lapok. 1907, 2. kötet, 243–247. p.
- RAVASZ, É.: *Tatabánya munkáskolóniáinak kialakítása a századfordulón*. Új Forrás, 1982, 5. szám, 38–39. p.
- SÁNDOR, V.: *Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900*. Budapest, 1954, Szikra.
- SOMOGYI, M.: *Gyárfelügyelet és munkáviszonyok hazánkban*. = SOMOGYI, M.: *Szociálpolitikai tanulmányok*. Budapest, 1900, [k. n.], 81–105. p.
- SZABÓ, Z.: *Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe*. Budapest, [1938], Cserépfalvi Kiadása.
- SZÁNTÓ, F.: *Lakások, bérek, árak. Életviszonyok az 1920-as években egy iparvidéken*. História, 1983. V. évfolyam 1. szám, 24–25. p.
- SZVIRCSEK, F.: *Kolonizálás, mint a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. munkáspolitikájának része*. = SOMORJAI, J. (szerk.): *Tatabánya 45 éve város*. Tudományos füzetek 7., Tata, 1992, Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága, 99–105. p.
- SZVIRCSEK, F.: *Tények, adatok, összefüggések a nógrádi szénbányászat gazdasági és társadalmi hatásáról. Salgótarján*, Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XI., 1985, 61–96. p.
- TAUSZ, A.: *Adalékok a magyar ipari munkásság helyzetéhez 1919 és 1929 között*. Történelmi Szemle, 1976, 4. szám, 631–659. p.
- VAJDA, M.: *Munkásháztartások Magyarországon és külföldön*. Szociálpolitikai Szemle, 1912, 317–318. p.
- VASS, T.: *Az ózdi acélgyári munkásság életviszonyai a XX. század első felében*. Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai VII., Miskolc, 1976, 9–31. p.

Levéltári források

Salgótarjáni Levéltár – V.183.5.d.5278/1923.

Nógrád megye alispánjának iratai – Salgótarjáni Levéltár, 11.122/1937.

Borsodvármegye orvosainak jelentése az alispánhoz, 1898. – Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár – Borsodvármegye Levéltára alispáni iratai 1898–3649.

Képek jegyzéke

1. A rudabányai telep rendelője a vasércbánya orvosával, a dalszerzeményeiről közismert Dr. Görgő Tiborral.

2. A perecesi kovácsműhely munkásainak WC-je.
3. Az alberttelepi kolónia házai melléképületekkel, árnyékszékkel, ólakkal, kamrákkal.